

UNITED NATIONS
HUMAN RIGHTS
OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə Komitənin

Elm və iqtisadi, sosial və mədəni
hüquqlara (maddə 15 (1) (b), (2), (3)
və (4)) dair

25 sayılı ümumi tövsiyəsi

İNSAN HÜQUQLARI

Bu nəşr Avropa İttifaqının maliyyə dəstəyi hesabına Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı tərəfindən tərcümə edilərək dərc olunmuşdur. Bu nəşrin müəllifi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığıdır. Bu nəşrdə istifadə olunan məzmun və material heç bir halda Avropa İttifaqının mövqeyini əks etdirmir.

**Avropa İttifaqı
tərəfindən maliyyələşdirilir**

**UNITED NATIONS
HUMAN RIGHTS**
OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER

İqtisadi, Sosial və Mədəni
Hüquqlar üzrə Komitənin elm və
iqtisadi, sosial və mədəni
hüquqlara dair 25 sayılı
Ümumi Şərhi

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası

Paylanma: Ümumi
30 aprel 2020-ci il

Əsli: İngilis dili
Qeyri-rəsmi tərcümə

BMT-nin İqtisadi, Sosial və Mədəni hüquqlar üzrə Komitəsi

Elm və iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair 25 sayılı Ümumi Şərh (2020) (İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt, maddə 15 (1) (b), (2), (3) və (4))*

I. Giriş və əsas müddəalar

1. Elm və texnologiyanın intensiv və sürətli inkişafı iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan istifadə baxımından bir sıra faydalar gətirmişdir. Eyni zamanda, risklərin mövcudluğu – həmçinin bu fayda və risklərin qeyri-bərabər bölgüsü – elm və iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar arasında əlaqə ilə bağlı çoxsaylı və daha aktiv müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu mövzuda bir sıra mühüm sənədlər, o cümlədən, 2009-cu ildə qəbul edilmiş Elmi tərəqqinin nəticələrindən və praktik tətbiqindən bəhrələnmək hüququna dair Venesiya Bəyanatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı (UNESCO) tərəfindən 2005-ci ildə qəbul edilmiş Bioetika və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi, UNESCO tərəfindən 2017-ci ildə qəbul edilmiş Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Təvsiyə, Mədəni Hüquqlar üzrə Xüsusi Məruzənin elmi tərəqqinin nəticələrindən və praktik tətbiqindən bəhrələnmək hüququna dair Məruzəsi (A /HRC/20/26) və Komitənin hər bir şəxsin müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi və ya bədii əsərlərlə əlaqədar mənəvi və maddi maraqlarının müdafiəsindən faydalanmaq hüququna dair 17 sayılı Ümumi Şərhi (2005) qəbul edilmişdir. Həqiqətən də, UNESCO, beynəlxalq konfrans və sammitlərdə qəbul edilmiş bəyannamələr,¹ mədəni hüquqlar üzrə

* İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsinin altmış yeddinci sessiyasında (17 fevral – 6 mart 2020-ci il) qəbul edilmişdir.

¹ Məsələn, bax, XXVI İbero-Amerika Dövlət və Hökumət Başçıları Zirvə Toplantısının bəyannaməsi (İspan dilində), www.segib.org/wp-content/uploads/00.1.-DECLARACION-DE-LA-XXVI-CUMBRE-GUATEMALA_VF_E.pdf.

Xüsusi Məruzəçi, eləcə də nüfuzlu elmi təşkilatlar və nəşrlər² elmlə bağlı bütün hüquqlara, hüquqi səlahiyyətlərə və öhdəliklərə istinad etməklə “insanların elm hüququnu” müdafiə etmişlər.

2. Bu nailiyyətlərə baxmayaraq, elm Paktın iştirakçı Dövlətlərin öz hesabatlarında və Komitə ilə dialoqlarında ən az yer ayırdıqları sahələrindən biridir. Bununla əlaqədar, Komitə geniş məşvərət prosesindən sonra elm və iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair hazırkı Ümumi Şərhi işləyib hazırlamaq barədə qərar qəbul etmişdir.

3. Komitə, ilk növbədə, Paktın təsbit edilmiş hər bir şəxsin elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqindən faydalanmaq hüququna diqqət yetirir (paraqraf 15 (1) (b)), çünki bu hüquq ən çox elmlə bağlı qeyd olunan hüquqdur. Bununla belə, hazırkı ümumi şərhin məqsədi təkcə bu hüquqla məhdudlaşmır, həm də elmlə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar arasında əlaqələri daha geniş şəkildə təsvir etmək məqsədi daşıyır. Komitə həmçinin 15-ci maddənin elmlə bağlı digər elementlərini, xüsusilə də iştirakçı dövlətlərin elmi və mədəni nailiyyətlərin mühafizəsi, inkişafı və yayılması istiqamətində tədbirlər görmək (maddə 15 (2)), elmi tədqiqatlar və yaradıcılıq fəaliyyəti üçün qeyri-şərtsiz olaraq lazım olan azadlığa hörmət etmək (maddə 15 (3)) və elmi sahədə beynəlxalq əlaqələri və əməkdaşlığı təşviq etmək (paraqraf 15 (4)) öhdəliklərini də təhlil edir. Komitə həmçinin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 27-ci maddəsinin bu təhlil üçün aktuallığını vurğulayır.

II. Normativ məzmun

Elmi tərəqqi və onun tətbiqi

4. UNESCO-nun Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) əlaqədar Təvsiyəsində istifadə etdiyi tərifə əsasən,

“elm” dedikdə, bəşəriyyətin ayrı-ayrılıqda və ya kiçik və ya böyük qruplar şəklində fəaliyyət göstərərək, müşahidə olunan hadisələrin obyektiv öyrənilməsi və nəticələrin və məlumatların paylaşılması və kollegial şəkildə nəzərdən keçirilməsi yolu ilə müxtəlif hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsini və ya qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək və anlamaq üçün mütəşəkkil cəhdlər etdiyi; sistemləşdirmə və konseptuallaşdırma yolu ilə bilik alt sistemlərini

² Məsələn, bax, Jessica M. Wyndham and Margaret Weigers Vitullo, “Define the human right to science” *Science*, Vol. 362, No. 6418 (November 2018).

əlaqələndirilmiş formada bir araya gətirdiyi; və bununla da təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən proseslərin və hadisələri dərk etməklə onlardan öz xeyrinə istifadə etdiyi fəaliyyət nəzərdə tutulur (düzəliş edilmiş paraqraf 1 a) i)).

UNESCO əlavə edir ki, “elmlər” termini nəzəri elementin qısa və ya uzunmüddətli perspektivdə təsdiq oluna biləcəyi kompleks bilik, fakt və fərziyyələri ifadə edir və bu mənada sosial faktlar və hadisələrlə əlaqəli elmləri ehtiva edir.” (paraqraf 1 (a) (ii)).

5. Beləliklə, təbiət və sosial elmləri ehtiva edən elm həm müəyyən bir metodologiyaya (“elmlə məşğul olmaq”) tabe olan proses, həm də bu prosesin nəticələri (biliklər və onların praktik tətbiqi) anlamına gəlir. Hüquqların müdafiəsi və təbliği mədəni hüquq kimi digər bilik formaları ilə əlaqədar bəyan oluna bilsə də, bilik yalnız tənqidi qiymətləndirməyə əsaslandıqda və saxtalaşdırıla və yoxlanıla bilən olduqda elm kimi qəbul edilməlidir. Sağlam məntiq və təcrübə ilə qarşılaşdırılmadan, yalnız ənənəyə, kəşfə və ya nüfuz əsaslanan və ya hər hansı saxtakarlıq və ya subyektlərarası yoxlanma ehtimalı olmayan bilik elm sayıla bilməz.

6. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində “elmi inkişaf”, Paktda isə “elmi tərəqqi” ifadələrindən istifadə edilmişdir; bu ifadələrdə elmin insanların və bəşəriyyətin rifahına töhfə vermək imkanları vurğulanır. Beləliklə, sülh və insan hüquqlarına xidmət naminə elmin inkişafı dövlətlər tərəfindən elmin digər məqsədlərlə istifadəsindən üstün tutulmalıdır.

7. “Praktik tətbiq” dedikdə, əhalinin konkret problemlərinin həlli və konkret ehtiyaclarının təmin olunması üçün elmi nailiyyətlərin konkret tətbiqi nəzərdə tutulur. Tətbiqi elm həmçinin elmi biliklər əsasında yaranan və xüsusilə tibb, sənaye və ya kənd təsərrüfatı, eləcə də informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahələrində tətbiq olunan texnologiyaları əhatə edir.³

Nəticələrdən istifadə

8. “Nəticələr” termini ilk növbədə peyvəndlər, gübrələr, texnoloji cihazlar və sair kimi elmi tədqiqatların tətbiqinin konkret nəticələrini əhatə edir. İkincisi, “nəticə” dedikdə, bilavasitə elmi fəaliyyətlərdən əldə edilən elmi bilik və məlumatlar nəzərdə tutulur, çünki elm öz bəhrəsini biliklərin yaranması və yayılması yolu ilə verir. Nəhayət, nəticələr həm də elmin demokratik cəmiyyətdə

³ Texnologiya, Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyəyə əsasən, “malların və ya xidmətlərin istehsalı və ya təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa əlaqəli olan bilikləri ifadə edir” (paraqraf 1 (b)).

tam iştiraka töhfə verən, tənqidi fikir yürüdə bilən və məsuliyyətli vətəndaşların tərbiyə olunmasındakı rolu ilə də bağlıdır.

Mədəni həyatda iştirak

9. Elmi tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ elmi fəaliyyətlə məşğul olan alimlə yalnız alimlərin apardıqları tədqiqatların nəticələrindən faydalanmaq hüququ olan ümumi əhali arasında kəskin fərqin qoyulması kimi təfsir edilə bilməz. Bu cür məhdudlaşdırıcı təfsir, Müqavilələr Hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsinə uyğun olaraq hazırkı müddəanın kontekstini, obyekt və məqsədini nəzərə alan bu hüququn sisteməlik və teleoloji təfsirinə ziddir.

10. Mədəniyyət insan həyatının bütün təzahürlərini ehtiva edən inklüziv konsepsiyadır.⁴ Beləliklə, “mədəni həyat” anlayışı insan həyatının digər aspektlərini ehtiva etdiyindən elmdən daha geniş anlayışdır; bununla belə, elmi fəaliyyətin mədəni həyata aid edilməsi öz təsdiqini tapmışdır. Beləliklə, hər bir şəxsin mədəni həyatda iştirak hüququ hər bir insanın elmi tərəqqidə və onun istiqamətləri ilə bağlı qərarların qəbulunda iştirak etmək hüququnu da ehtiva edir. Bu təfsir həm də Paktın əsasını təşkil edən iştirak və inklüzivlik prinsipləri və “elmi tərəqqinin nəticələrindən faydalanmaq” ifadəsi baxımından doğrudur. Bu cür nəticələr təkcə maddi nemətlər və ya elmi tərəqqinin məhsulları ilə məhdudlaşmır, həm də tənqidi təfəkkürün və elmi fəaliyyətlə məşğul olmaq bacarıqlarının artırılmasını ehtiva edir. Bu anlayış təkcə elmin faydalarından istifadə etmək hüququnun deyil, həm də elmi tərəqqidə iştirak etmək hüququnun tanındığı İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 27-ci maddəsinin⁵ müddəalarını inkişaf etdirmək məqsədi daşdığı qeyd olunduğu Paktın 15-ci maddəsinin hazırlanması üçün hazırlıq materialları ilə də təsdiqlənir.⁶ İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin müddəaları təkcə Paktın preambula bölməsində İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməyə birbaşa istinad edildiyinə görə deyil, həm də icbari qüvvəyə malik müqavilələrin qəbulu yolu ilə İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə

⁴ İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsinin Hər bir şəxsin mədəni həyatda iştirak etmək hüququna dair 21 sayılı Ümumi Şərhi (2009), paraqraf 11.

⁵ Bax, Ben Saul, *İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt: Hazırlıq Materialları, I cild* (Oksford, Oksford Universitetinin mətbəəsi, 2016).

⁶ İngilis versiyasında “share” hüququna istinad edilir, lakin müvafiq olaraq Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin rəsmi mətnləri olan fransız, ispan və rus dillərində “participer”, “participar” və “участвовать” ifadələrindən istifadə edilmiş və bütün şəxslərin elmi tərəqqidə və ondan əldə edilən faydalarda iştirak etmək hüququ ifadə edilmişdir.

təsbit edilmiş insan haqlarının hüquqi qüvvəsini təmin etməklə bağlı beynəlxalq səyləri əks etdirdiyindən, Paktda təsbit olunmuş bütün hüquqların əhatə dairəsini müəyyən etmək baxımından aktualdır. Beləliklə, elmi fəaliyyət təkcə alimlərə aid deyil, həm də “adi vətəndaşların elmini” (elmlə məşğul olan adi insanları) və elmi biliklərin yayılmasını da ehtiva edir. İştirakçı dövlətlər nəinki vətəndaşların elmi fəaliyyətlərdə iştirakına mane olmaqdan çəkinməli, əksinə, buna fəal şəkildə kömək etməlidirlər.

11. 15-ci maddənin 1(b) bəndində təsbit olunmuş hüquq təkcə elmi tərəqqinin praktik tətbiqindən faydalanmaq hüququnu deyil, həm də elmi tərəqqidə iştirak etmək hüququnu ehtiva edir. Beləliklə, söhbət elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və faydalanmaq hüququndan söhbət gedir.

Hər bir şəxsin müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi və ya bədii əsərlə əlaqədar yaranan mənəvi və maddi maraqların qorunmasından faydalanması

12. Komitə artıq 2005-ci ildə özünün 17 sayılı Ümumi Şərhində bu hüququ nəzərdən keçirmiş və orada elmi kəşflərin yaradıcılarını müdafiə edən bu insan hüququ ilə “əqli mülkiyyət sistemlərində tanınan əksər insan haqları” arasındakı fərqi vurğulamışdır (bənd 1). Həmin təhlili burada təkrarlamağa ehtiyac yoxdur. Buna baxmayaraq, əqli mülkiyyət hüquqları ilə elmi tərəqqi və onun tətbiqində iştirak etmək və ondan faydalanmaq hüququ arasında xüsusi əlaqə V bölmədə nəzərdən keçirilir.

Elmi tədqiqat və yaradıcılıq fəaliyyəti üçün zəruri olan azadlıq

13. Elmin çiçəklənməsi və inkişafı üçün tədqiqat azadlığının etibarlı müdafiəsi tələb olunur. Paktda dövlətlər üçün “elmi tədqiqatlar üçün zəruri olan azadlığa hörmət etmək”lə bağlı konkret vəzifə müəyyən edilmişdir (paraqraf 15 (3)). Bu azadlıq özündə ən azı aşağıdakı aspektləri ehtiva edir: tədqiqatçıların müstəqil mühakimə yürütməsinin qeyri-qanuni təsirlərdən qorunması; tədqiqatçıların müstəqil elmi-tədqiqat institutları yaratmaq və tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini, eləcə də istifadə ediləcək metodları müəyyən etmək imkanı; tədqiqatçıların müəyyən layihələrin etik dəyərini sərbəst və açıq şəkildə şübhə altına almaq azadlığı və vicdanları bunu diktə edərsə, həmin layihələrdən imtina etmək hüququ; tədqiqatçıların digər tədqiqatçılarla həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq etmək azadlığı; və elmi məlumatların və təhlillərin rəhbər orqanlarla və mümkün olduğu qədər ictimaiyyətə

paylaşılması.⁷ Bununla belə, elmi tədqiqat azadlığı mütləq deyil; aşağıda III bölmədə təsvir olunduğu kimi bəzi məhdudiyətlər mümkündür.

Elmin nailiyyətlərinin müdafiəsi, inkişafı və yayılması istiqamətində tədbirlər görmək

14. İştirakçı dövlətlər təkcə fərdlərin və institutların elmi inkişaf etdirmək və onun nəticələrini yaymaq azadlığına müdaxilədən çəkinməməlidirlər. Dövlətlər elmin irəliyə getməsi (inkişafı) və elmi biliklərin və onların praktik tətbiqinin qorunması və yayılması (müdafiəsi və yayılması) üçün müsbət addımlar atmalıdırlar.

III. Hüququn elementləri və məhdudiyətlər

15. Elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən istifadə hüququ həm azadlıqları, həm də hüquqları ehtiva edir. Azadlıqlara elmi tərəqqidə iştirak etmək və elmi tədqiqatlar üçün zəruri olan azadlıqdan istifadə etmək hüququ daxildir. Hüquqlara hər hansı ayrı-seçkilik olmadan elmi tərəqqinin nəticələrindən faydalanmaq hüququ daxildir. Həmin azadlıq və hüquqlar dövlətlər üçün təkcə neqativ deyil, həm də pozitiv öhdəliklər nəzərdə tutur. Bundan əlavə, qeyd olunan hüquq bir-biri ilə əlaqəli olan aşağıdakı beş əsas elementi ehtiva edir.

A. Hüququn elementləri

16. Mövcudluq elementi iştirakçı dövlətlərin elmin qorunması, inkişafı və yayılması üçün tədbirlər görmək öhdəliyi ilə bağlıdır. Beləliklə, mövcudluq elmi tərəqqinin həqiqətən baş verməsi, elmi biliklərin və onların praktik tətbiqlərinin qorunması və geniş şəkildə yayılması anlamına gəlir. İştirakçı dövlətlər elmi tərəqqinin baş verməsini və onun praktik tətbiqinin və nəticələrinin xüsusilə həssas və təcrid olunmuş qruplara çatması və əlçatan olmasını təmin etmək üçün öz resurslarını istiqamətləndirməli və digər tərəflərin hərəkətlərini əlaqələndirməlidirlər. Bunun üçün, digər məsələlərlə yanaşı, elmin yayılması üçün vasitələr (kitabxanalar, muzeylər, internet şəbəkələri və s.), adekvat resurslara malik etibarlı elmi-tədqiqat infrastrukturu və elmi təhsilin adekvat maliyyələşdirilməsi tələb olunur. Xüsusilə dövlətlər açıq elmi və tədqiqatların

⁷ Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 16 (a) (v).

açıq mənbələrdə nəşrini təşviq etməlidirlər. Dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilən tədqiqatların nəticələri və tədqiqatlarla bağlı məlumatlar ictimaiyyət üçün əlçatan olmalıdır.

17. Əlçatanlıq elementi o deməkdir ki, elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqi hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilmədən hamı üçün əlçatan olmalıdır. Bunun üç aspekti vardır: əvvəla, iştirakçı-dövlətlər hər bir şəxsin elmin praktik tətbiqinə, xüsusən də digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan istifadə etmək baxımından mühüm rol oynadıqda, bərabər çıxışını təmin etməlidirlər. İkincisi, elm və texnika ilə bağlı risklər və faydalar haqqında məlumatlar hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilmədən əlçatan olmalıdır. Üçüncüsü, hər bir şəxs hər hansı ayrı-seçkilik olmadan elmi tərəqqidə iştirak etmək üçün açıq imkana malik olmalıdır. Beləliklə, iştirakçı dövlətlər, məsələn, əhalinin təcrid olunmuş qruplarının elmi təhsilə çıxışını asanlaşdırmaqla, insanların elmi tərəqqidə iştirakına mane olan diskriminativ maneələri aradan qaldırmalıdırlar.

18. “Keyfiyyət” dedikdə, elmi ictimaiyyət tərəfindən ümumi qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq konkret dövrdə mövcud olan ən qabaqcıl, müasir və geniş şəkildə qəbul olunan və yoxlanıla bilən elmi məlumatlar başa düşülür. Bu element həm elmi yaradıcılıq prosesinə, həm də elmin praktik tətbiqi və faydalarına əlçatanlıqla bağlıdır. Keyfiyyətə həmçinin vəziyyətdən asılı olaraq elmin məsuliyyətli və etik inkişafı və tətbiqini təmin etmək üçün tənzimləmə və sertifikatlaşdırma da daxildir. Dövlətlər elmi ictimaiyyətlə dialoq zamanı ictimaiyyət üçün əlçatan olan yeni elmi ixtiraların yayılmasını tənzimləmək və təsdiqləmək üçün geniş şəkildə qəbul olunan elmi biliklərə istinad etməlidirlər.

19. “Məqbulluq” dedikdə, elmin və onun praktik tətbiqinin müxtəlif mədəni və sosial kontekstlərdə qəbul ediləcək şəkildə izah edilməsini və yayılmasını təmin etmək istiqamətində göstərilən səylər başa düşülür; bir şərtlə ki, bu, onların tamlığına və keyfiyyətinə təsir göstərməsin. Elmi təhsil və elmin nailiyyətləri əlilliyi olan şəxslər kimi xüsusi ehtiyacları olan əhali qruplarının xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Məqbulluq eyni zamanda elmi tədqiqatlarda dürüstlüyünü və insan ləyaqətinə hörmətlə yanaşmasını təmin etmək üçün etik standartların (məsələn, Bioetika və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə təklif olunan standartlar kimi) tətbiqini nəzərdə tutur. Bu normalardan bəziləri tədqiqat iştirakçıları və digər təsirə məruz qalan şəxslər üçün faydaların maksimuma çatdırılması və ağlabatan müdafiə və təminatlarla mümkün zərərlərin minimuma endirilməli olduğunu; iştirakçıların nüstəqilliyini, eləcə də sərbəst və şüurlu şəkildə razılığını; şəxsi həyatın toxunulmazlığına və məxfiliyə riayət etməyi; hər hansı ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq üçün həssas qrupların və

ya şəxslərin xüsusilə qorunmalı olduğunu; və mədəni müxtəlifliyə və plüralizmə lazımi diqqət yetirilməli olduğunu nəzərdə tutur.

20. Yuxarıdakı 13-cü bənddə izah edildiyi kimi, elmi tədqiqat azadlığının qorunması həm də elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququnun elementlərindən biridir.

B. Məhdudiyyətlər

21. Elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqi müəyyən kontekstlərdə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara təsir göstərə biləcəyindən, elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququ ilə bağlı bəzi məhdudiyyətlər zəruri ola bilər. Bununla belə, bu hüquqla bağlı məhdudiyyətlər Paktın 4-cü maddəsinin tələblərinə uyğun olmalıdır: əvvəla, məhdudiyyətlər qanunla müəyyən edilməli; ikincisi, onlar “demokratik cəmiyyətdə ümumi rifahı” təşviq etməlidir; üçüncüsü, hər hansı məhdudiyyət məhdudlaşdırılan hüququn təbiətinə uyğun olmalıdır. Komitənin başa düşdüyü kimi, bu o deməkdir ki, məhdudiyyətlərlə əlaqədar hüququn minimum əsas öhdəlikləri nəzərə alınmalı və qarşıya qoyulan məqsədə mütənasib olmalıdır. Bu o deməkdir ki, məhdudiyyətlə bağlı qanuni məqsədə əğlabatan şəkildə çatmağa imkan verən bir neçə vasitə olduqda, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları ən az məhdudlaşdıran vasitə seçilməli⁸ və müvafiq hüququn həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud olan yüklər məhdudlaşdırma ilə bağlı faydalardan çox olmamalıdır.

22. Elm və texnikanın tətbiqi ilə bağlı məhdudiyyətlərdən insanların istifadə etdiyi məhsulların təhlükəsizliyinə və keyfiyyətinə zəmanət vermək üçün istifadə edilə bilər. İnsanları risklərin mövcudluğunun güman olunduğu tətbiqlərdən qorumaq üçün, insan hüquqlarına təsirlərin qiymətləndirilməsi tələb oluna bilər. Tədqiqat prosesinə məhdudiyyətlər, xüsusən də tədqiqat insanlara təsir etdikdə, onların ləyaqətini, toxunulmazlığını təmin etmək və tədqiqata cəlb edildikdə onların razılığını əldə etmək baxımından zəruri ola bilər. Tədqiqat tədqiqatçıların mənsub olmadıqları ölkələrdə və ya əhali qrupları arasında aparıldıqda, mənşə Dövləti iştirak edən bütün tərəflərin hüquq və öhdəliklərinə zəmanət verməlidir. Bu zaman, elmi tədqiqatın məzmunu ilə bağlı olan hər hansı məhdudiyyət tədqiqat azadlığının pozulmasının qarşısını almaq üçün Dövlətlər tərəfindən ciddi əsaslandırma tələb edir.

⁸ 21 nömrəli ümumi şərh, paraqraf 19.

IV. Öhdəliklər

A. Ümumi öhdəliklər

23. İştirakçı dövlətlər elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və ondan faydalanmaq hüququnun tam həyata keçirilməsi üçün mövcud resurslardan maksimum dərəcədə istifadə etməlidirlər. Bu hüququn tam həyata keçirilməsinə tədricən nail olmaq mümkün olsa da, bu istiqamətdə addımlar təxirə salınmadan və ya mümkün qədər qısa müddət ərzində atılmalıdır. Bu cür addımlar düşünülmüş, konkret və məqsədyönlü olmalı, bütün müvafiq vasitələrdən, o cümlədən qanunvericilik və büdcə tədbirlərinin həyata keçirilməsindən istifadəni nəzərdə tutmalıdır.

24. Paktla zəmanət verilmiş bütün digər hüquqlarda olduğu kimi, elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və ondan faydalanmaq hüququ ilə bağlı da regressiv tədbirlərin yolverilməz olduğu əsaslı şəkildə nəzərə alınmalıdır.⁹ Retrogressiv tədbirlərə misal olaraq elmi nailiyyətlərin qorunması, inkişaf etdirilməsi və yayılması üçün zəruri olan proqram və ya siyasətlərin təxirə salınması; təhsil və elm sahəsində məlumatlılıqla bağlı maneələrin yaradılması; vətəndaşların elmi fəaliyyətdə iştirakına maneələrin yaradılması, o cümlədən vətəndaşların elm və elmi tədqiqatla bağlı anlayış və hörmətini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyan dezinformasiyanın yayılması; və elm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın miqyasını azaldan hüquqi və siyasət tədbirlərinin qəbulu. Retrogressiv tədbirlərin qaçılmaz ola biləcəyi müstəsna hallarda dövlətlər bu cür tədbirlərin zəruri və mütənasib olmasını təmin etməlidirlər. Bu tədbirlər yalnız zəruri olduğu müddətdə qüvvədə olmalı; böhran dövründə arta biləcək bərabərsizlikləri yumşaltmalı və əlverişsiz və təcrid olunmuş vəziyyətdə olan şəxslərin və qrupların hüquqlarına qeyri-mütənasib şəkildə toxunmamalı; və minimum əsas öhdəliklərə zəmanət verməlidir (bax: E/C.12/2016/1).

25. İştirakçı Dövlətlər ayrı-ayrı şəxslər və qruplar iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan istifadə edərkən onlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarını dərhal aradan qaldırmaq öhdəliyi daşıyırlar. Bu öhdəlik elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququ baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu hüquqdan istifadə ilə əlaqədar ciddi bərabərsizliklər qalmaqda davam edir. Dövlətlər bütün fərdlərin və

⁹ İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsinin Əldə edilə bilən ən yüksək sağlamlıq standartı hüququna dair 14 sayılı Ümumi Şərhi (2000), paraqraf 32.

qrupların din, milli mənşə, cins, cinsi oriyentasiya və gender kimliyi, irq və etnik kimlik, əlillik, yoxsulluq və hər hansı digər müvafiq statusuna görə ayrı-seçkilik olmadan bu hüquqdan istifadə etmələrini təmin etmək üçün bərabərsizlik və ayrı-seçkiliyə rəvac verən vəziyyətləri aradan qaldırmaq və bu cür yanaşmalara qarşı mübarizə aparmaq üçün zəruri tədbirlər görməlidirlər.

26. Ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması öhdəliyi bütün digər öhdəlikləri yerinə yetirərkən Dövlətlərin nəzərə almalı olduğu mühüm öhdəlikdir. Məsələn, dövlətlərin elmin inkişafı və yayılması üçün addımlar atmaq öhdəliyinə (paraqraf 15 (2)) ənənəvi olaraq elmi tərəqqidən kənar qalan əhali qruplarının bu cür tərəqqidə ən geniş iştirakını təşviq etmək məqsədi ilə mədəniyyət və gender baxımından uyğun təhsil vasitələrinin və kommunikasiyaların köməyi ilə elmi tərəqqidə davamlı bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq istiqamətində bütün lazımi səyləri göstərmək öhdəliyi daxildir.

27. Bu əlamətlərə əsasən ayrı-seçkiliklə mübarizə aparmaq öhdəliyi elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququ ilə bağlı hər hansı siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Məsələn, dövlətlər bütün insanlara elm sahəsində karyera qurmaq və müxtəlif elmi tədqiqat sahələrində mövcud məşğulluq imkanlarından faydalanmaq üçün zəruri olan elm və təlim haqqında baza səviyyədə anlayış və bilik əldə etmək üçün bərabər imkanlar yaratmaq və ayrı-seçkilik olmadan təhsil almaq imkanını təmin etmək üçün keyfiyyətli elmi təhsil proqramlarını diqqətlə hazırlamalı və həyata keçirməlidirlər.¹⁰

B. Konkret qrupların xüsusi mühafizəsi

28. Dövlətlərin ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaq öhdəliyinə xələl gətirmədən, elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququndan istifadə edərkən sistemli ayrı-seçkiliyə məruz qalan qruplara (qadınlar, əlilliyi olan şəxslər, lezbiyanlar, geylər, biseksuallar, transeksuallar və intersekslər, yerli xalqlar və yoxsulluq içində yaşayan şəxslər kimi) xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu qrupların faktiki bərabərliyinə nail olmaq və əvvəlki istisnaların mövcud təzahürlərini aradan qaldırmaq üçün müvəqqəti xüsusi tədbirlər tələb oluna bilər. Əhatə dairəsi ilə əlaqədar məhdudiyətlər səbəbindən bu Ümumi Şərhdə əsas diqqət qadınlara,

¹⁰ Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 13 (b).

əlilliyi olan şəxslərə, yoxsulluq içində yaşayan insanlara və yerli xalqlara yönəldilmişdir.

Qadınlar

29. Qadınlar çox vaxt elmi fəaliyyətlərdə az təmsil olunurlar. Bəzən bu, təhsil almaq və ya peşəkar məşğulluq və vəzifəyə yüksəlmək baxımından birbaşa ayrı-seçkilik halları ilə əlaqədar olur. Digər hallarda ayrı-seçkilik daha az nəzərə çarpır və qadınların elmi tədqiqatlarda iştirakına mane olan stereotiplərə və ya iş təcrübələrinə əsaslanır. Xüsusilə, qadınların həm akademik, həm də sənaye mühitində elmi karyera baxımından iyerarxik mərhələlərə yüksəlmək imkanları daha çox məhduddur.

30. Kişi və qadının elmə qeyri-bərabər çıxışı ikiqat ayrı-seçkiliyə səbəb olur. Əvvəla, qadınların kişilərlə bərabər şəkildə elmi tədqiqatlarda iştirak etmək hüququ var; beləliklə, elmi təhsilə və ya elmi karyeraya qeyri-bərabər çıxış mahiyyət etibarilə ayrı-seçkilik yaradır. İkincisi, elmi tədqiqatlarda qadınlar kifayət qədər təmsil olunmadığından, elmi tədqiqatlar və yeni texnologiyalar gender baxımından ayrı-seçkilik yaradır və qadınların xüsusiyyətləri və ehtiyacları nəzərə alınmır.

31. Bu səbəbdən, dövlətlər qızların və qadınların keyfiyyətli elmi təhsil və karyera imkanlarına təsir edən maneələri dərhal aradan qaldırmalıdır. Bundan əlavə, dövlətlər, məsələn, qadınları elm sahəsindən kənarlaşdıran stereotipləri aradan qaldırmaq üçün ictimai məlumatlılığı artırmaqla və ya həm kişilərə, həm də qadınlara ev işlərini elmi karyera fəaliyyətləri ilə paralel şəkildə yerinə yetirməyə imkan verən siyasətlər həyata keçirməklə, qadınlar üçün elmi təhsil və karyera baxımından faktiki bərabərliyi təmin etmək məqsədilə tədbirlər görməlidirlər. Elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququ baxımından faktiki bərabərliyin təmin edilməsini sürətləndirmək məqsədilə elmi təhsil sahəsində qadınlar üçün kvotaların müəyyənəşdirilməsi kimi müvəqqəti xüsusi tədbirlər zəruri ola bilər. Uşaq bağçalarının və digər uşaqlara qulluq müəssisələrinin mövcudluğu da bərabərliyə nail olmaq baxımından açar rolunu oynayır.

32. Gender aspektlərinin nəzərə alındığı yanaşma elmi tədqiqatlar üçün təmtəraq deyil, elmi tərəqqinin və yeni texnologiyaların qadın və qızların xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını adekvat şəkildə nəzərə almasını təmin etmək baxımından mühüm vasitədir. Bu yanaşma elmi tədqiqatın son mərhələlərinə salınmamalı və mövzu seçimi və metodologiyaların hazırlanması kimi ilkin

mərhələdən tətbiq edilməli və elmi tədqiqatın və onun praktik tətbiqinin bütün mərhələlərində, o cümlədən onun təsirlərinin qiymətləndirilməsi mərhələsində mövcud olmalıdır. Maliyyələşdirmə və ya ümumi siyasətlə bağlı qərarların verilməsi zamanı da gender aspektləri nəzərə alınmalıdır.

33. Gender yanaşması cinsi və reproduktiv sağlamlıq hüququ baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İştirakçı dövlətlər bu hüquqla əlaqədar qadınlar üçün zəruri olan müasir elmi texnologiyalara çıxışı təmin etməlidirlər. Xüsusilə, iştirakçı dövlətlər kontrasepsiya vasitələrinin müasir və təhlükəsiz formalarına, o cümlədən fəvqəladə kontrasepsiya, hamiləliyi dayandırmaq üçün dərman vasitələri, yardımçı reproduktiv texnologiyalar və digər cinsi və reproduktiv məhsul və xidmətlərə çıxışı cinsi və reproduktiv sağlamlıq hüququna dair 22 sayılı Ümumi Şərhdə (2016) qeyd edildiyi kimi, ayrı-seçkiliyə yol vermədən və bərabərlik əsasında təmin etməlidirlər. Qadınların cinsi və reproduktiv sağlamlıqla bağlı müalicəyə və ya elmi tədqiqatlara sərbəst şəkildə, qabaqcadan razılıq və məlumatlılıq əsasında cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Əlilliyi olan şəxslər

34. Əlilliyi olan şəxslər elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququndan istifadə edərkən, baza və ali elmi təhsilə və karyeraya çıxış baxımından ciddi fiziki, kommunikasiya və informasiya maneələri yaxud elmi tərəqqi məhsullarının onların xüsusiyyətlərini və konkret ehtiyaclarını nəzərə almaması səbəbindən əhəmiyyətli dərəcədə ayrı-seçkiliyə məruz qalırlar. Əlilliyi olan şəxslər öz baxışları və təcrübələri sayəsində elmi landşaftı zənginləşdirir, bununla da elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququnun təşviqinə konkret töhfə verirlər.

35. İştirakçı dövlətlər bu hüquqdan istifadə edərkən əlilliyi olan şəxslərə qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üçün ən azı aşağıdakı tədbirləri və siyasətləri qəbul etməlidirlər: (a) əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən çoxsaylı ayrı-seçkiliyə məruz qalan əlil qadınların elmlə bağlı qərar qəbul etmə prosedurlarında iştirak etməsini və töhfə verməsini təşviq etmək; (b) əlilliyə görə bölgü əsasında elmə çıxış və onun praktik nəticələrinə dair statistik məlumatlar hazırlamaq; (c) universal dizaynı həyata keçirmək; (d) əlilliyi olan şəxslərin elmi təhsilə və məşğulluğa çıxışını asanlaşdıran texnologiyaları təşviq etmək; (e) əlilliyi olan şəxslərin elmi təhsilə və məşğulluğa çıxışını təmin etmək və onların elmi inkişafın məhsullarından, o cümlədən onların uyğunlaşdırılmış formatlarda yayılmasından bəhrələnmələri üçün onları ağılabatan cihaz və alətlərlə təmin

etmək; (f) əlilliyi olan şəxslərin imkanları və töhfələri haqqında məlumatlılığın artırılması və bu şəxslərə aid stereotiplərə və zərərli təcrübələrə qarşı mübarizə aparmaq üçün müvafiq tədbirlər görmək;¹¹ və (g) əlilliyi olan şəxslər tədqiqat obyektində olduqda onların sərbəst şəkildə, qabaqcadan məlumatlandırılmaqla və şüurlu şəkildə razılıqlarını əldə etmək.

Yoxsulluq, bərabərsizlik şəraitində yaşayan insanlar və elm

36. Son bir neçə onillikdə bərabərsizliklərin artması qanunun aliliyinə xələl gətirmiş və iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsinə mənfi təsir göstərmişdir (bax: A/HRC/29/31). İqtisadi bərabərsizlik aztəminatlı ailələrin, xüsusilə də yoxsulluq şəraitində yaşayan insanların elmi təhsilə və elmi tərəqqinin nəticələrindən bərabər faydalanmaq imkanlarına mane olur. Bu da, öz növbəsində iqtisadi bərabərsizlikləri artırır, çünki daha yüksək gəlirli ailələr daha keyfiyyətli elmi təhsil ala və ən son və ən bahalı elmi innovasiyalara çıxış əldə edə bilirlər. Bu da zəngin insanlara yoxsul insanlarla müqayisədə texnoloji baxımdan daha çox produktiv olmağa imkan verir, bərabərsizlikləri artırır və onlara açıq-aydın bəraət qazandırır.

37. Bərabərlik insan hüquqlarının əsasını təşkil etdiyindən, dövlətlər elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququ ilə bağlı əsaslı bərabərsizlik və qeyri-bərabər imkanları aradan qaldırmaq üçün hər cür səy göstərməlidirlər. Bunun üçün, üçqat strategiya nəzərdə tutulur: əvvəla, iştirakçı dövlətlər bərabərsizlikləri azaltmaq üçün siyasətlər qəbul etməlidirlər. Bu məsələ hazırkı Ümumi Şərhin əhatə dairəsindən kənara çıxır, lakin demokratiya və insan hüquqları ilə bağlı hazırkı müzakirələrin əsasını təşkil edir. İkincisi, iştirakçı dövlətlər yoxsulluq şəraitində yaşayan insanların keyfiyyətli elmi təhsilə çıxışını yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi strategiyaya ehtiyac duyurlar. Üçüncüsü, dövlətlər prioritet kimi yoxsulluq şəraitində yaşayan insanların ehtiyaclarını təmin edən elmi-texniki innovasiyalara üstünlük verməli və bu şəxslərin texnoloji innovasiyalara çıxışını təmin etməlidirlər.

38. Yoxsulluq şəraitində yaşayan uşaqların, xüsusilə də əlilliyi olan uşaqların xüsusi qayğı və yardım almaq hüququ olduğundan, Dövlətlər xüsusilə də uşağın şəxsiyyətinin, istedadının və əqli və fiziki qabiliyyətlərinin tam şəkildə inkişafına imkan verən pedaqoji vasitələrdən və keyfiyyətli elmi təhsildən istifadə etməklə

¹¹ “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiya, xüsusilə maddə 1–9.

onların elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən bəhrələnmək hüququnu təmin etmək məqsədilə tədbirlər görməlidirlər.¹²

Ənənəvi biliklər və yerli xalqlar

39. Xüsusilə təbiət, növlər (flora, fauna, toxumlar) və onların xüsusiyyətləri ilə bağlı yerli, ənənəvi biliklər və yerli xalqlara məxsus biliklər qiymətlidir və qlobal elmi dialoqda mühüm rol oynamaqdadır. Dövlətlər bu cür bilikləri müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən xüsusi əqli mülkiyyət rejimləri vasitəsilə qorumaq və bu ənənəvi biliklərin yerli və ənənəvi icmalar və yerli xalqlar tərəfindən mənimsənilməsi və nəzarət edilməsi istiqamətində tədbirlər görməlidirlər.

40. Bütün dünyada yerli xalqlar və yerli icmalar elmi tərəqqi naminə qlobal mədəniyyətlərarası dialoqda iştirak etməlidirlər, çünki onların töhfələri qiymətlidir və elmdən müəyyən mədəniyyətin zorla qəbul etdirilməsi vasitəsi kimi istifadə edilməməlidir. İştirakçı dövlətlər yerli xalqların öz müqəddəratını təyin etməsinə lazımı hörmətlə yanaşmaqla onları bu dialoqda iştirak etmək üçün həm təhsil, həm də texnoloji vasitələrlə təmin etməlidirlər. Onlar həmçinin yerli xalqların hüquqlarına, xüsusilə də onların torpaqlarına, özünəməxsusluqlarına və fərdi və ya kollektiv şəkildə malik olduqları biliklərindən irəli gələn mənəvi və maddi maraqların qorunmasına hörmət və ehtiram göstərmək üçün bütün tədbirləri görməlidirlər. İştirakçı Dövlət və ya qeyri-dövlət subyektləri yerli xalqlara təsir göstərən elmlə bağlı tədqiqat apardıqda, qərarlar qəbul etdikdə və ya siyasət işləyib hazırladıqda və ya onların biliklərindən istifadə etdikdə onların sərbəst, qabaqcadan və məlumatlılıq əsasında razılığını əldə etmək üçün birbaşa məsləhətləşmələrin aparılması zəruridir.

C. Konkret öhdəliklər

41. İştirakçı Dövlətlər elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onlardan faydalanmaq hüququna hörmət etmək, onları qorumaq və təmin etmək öhdəliyinə malikdirlər.

Hörmət etmək öhdəliyi

42. Hörmət etmək öhdəliyi iştirakçı Dövlətlərdən bu hüququn təmin edilməsinə birbaşa və ya dolayısı ilə müdaxilə etməkdən çəkinməsinə tələb edir. Hörmət

¹² "Uşaq Hüquqları haqqında" Konvensiya, xüsusilə maddə 24 və 29.

etmək öhdəliyinə dair nümunələr bunlardır: keyfiyyətli elm təhsili almaq və elmi karyera qurmaq üçün maneələrin aradan qaldırılması; vətəndaşların elm və elmi tədqiqatlarla bağlı göstərdiyi anlayış və hörmət hissini aradan aparmaq məqsədi daşıyan dezinformasiyaların, neqativ məlumatların yayılmasının və ya məlumatların bilərəkdən təhrif edilməsinin yolverilməzliyi; elmi biliklərin əldə edilməsinə və yayılmasına mane olan internetə çıxışa senzuraların və ya özbaşına məhdudiyətlərin aradan qaldırılması; və Paktın 4-cü maddəsinə uyğun olaraq bu cür məhdudiyətlərə haqq qazandıрмаğın mümkün olduğu hallar istisna olmaqla, alimlər arasında beynəlxalq əməkdaşlığa maneələrin yaradılmaması və ya bu cür maneələrin aradan qaldırılması.

Qorumaq öhdəliyi

43. Qorumaq öhdəliyi iştirakçı Dövlətlərdən hər hansı bir şəxs və ya qurumun elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququna qəsd etməsinin (məsələn, cinsə, cinsi oriyentasiyaya və ya gender kimliyinə və ya digər əlamətlərə görə bilik əldə etməyə mane olmaq və ya ayrı-seçkiliyə yol verməklə) qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyi tələb edir. Bu cür şəxslərə və ya subyektlərə universitetlər, məktəblər, laboratoriyalar, mədəni və ya elmi assosiasiyalar, xəstəxanalardakı xəstələr və elmi təcrübələrdə iştirak edən könüllülər aid edilə bilər. Müdafiə etmək öhdəliyinə dair nümunələr bunlardır: elmi assosiasiyaların, universitetlərin, laboratoriyaların və digər qeyri-dövlət subyektlərinin ayrı-seçkilik meyarlarını tətbiq etməməsinin təmin etmək; insanları ciddi tədqiqatlarla əlaqədar tətbiq olunan etik standartlara zidd tədqiqatlarda və ya testlərdə iştirak etməkdən qorumaq və onların sərbəst şəkildə, qabaqcadan məlumatlandırılmaqla və şüurlu şəkildə razılıqlarını əldə etmək; fiziki şəxslərin və qurumların yalan və ya yanlış elmi məlumatlar yaymamasını təmin etmək; elmi müəssisələrə qoyulan özəl sərmayələrin tədqiqat istiqamətlərinə yersiz təsirlərin göstərilməməsinin və ya tədqiqatçıların elmi azadlığını məhdudlaşdırmaq üçün istifadə edilməməsinin təmin etmək.

44. Bəzən iştirakçı dövlətlər tərəfindən elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və ondan faydalanmaq hüququna xələl gəldikdə insanları ailə, sosial və ya mədəni kontekstdə müdafiə etmək zərurəti yarana bilər. Yaşına və ya imkanlarına görə müstəqil şəkildə seçim edə bilməyən şəxslər xüsusi müdafiədən yararlanmalıdırlar. Məsələn, valideynlər elmi ictimaiyyətin yanlış hesab etdiyi əsaslarla uşaqlarını peyvənd etməmək qərarına gəldikdə, valideynlərin bu qərarı əvvəllər nəzarət altında saxlanmış yoluxucu xəstəliklərin yenidən yayılması nəticəsində uşaq və bəzən də cəmiyyət üçün risklər yaradır.

Bu hallarda uşağın ən mühüm maraqları əsas diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bəzi kontekstlərdə insanlar ən yaxşı tibbi xidmətlərdən faydalanmaq əvəzinə ənənəvi müalicəyə keçməklə sosial yaxınlarının güclü təzyiqlərinə məruz qala bilərlər. İştirakçı dövlətlər hər bir şəxsə Paktın 4-cü maddəsinin meyarlarına uyğun şəkildə hər hansı məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla, mövcud riskləri və faydaları tam şəkildə anlamaqla arzu olunan müalicəni seçmək və ya ondan imtina etməklə bağlı seçim hüququ zəmanəti verməlidirlər. Dövlətlər həmçinin əhalinin ən həssas təbəqələri arasında cəhalət və yalan gözləntilər yaradan psevdouelm vasitəsilə yayılan məlumatlarla bağlı qoruyucu tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Həyata keçirmək öhdəliyi

45. Həyata keçirmək öhdəliyi dövlətlərdən qanunvericilik, inzibati, büdcə və digər tədbirləri qəbul etməyi və elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququndan tam istifadə etməyə yönəlmiş səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri yaratmağı tələb edir. Bu cür tədbirlərə təhsil siyasəti, qrantlar, iştirak alətləri, məlumatların yayılması, İnternetə və digər bilik mənbələrinə çıxışın təmin edilməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq proqramlarında iştirak və müvafiq maliyyələşdirmənin təmin edilməsi daxildir.

46. Həyata keçirmək öhdəliyi Paktın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndi ilə təsbit edilir və konkretləşdirilir. Həmin bəndə əsasən, iştirakçı dövlətlər elmi nailiyyətlərin qorunması, inkişaf etdirilməsi və yayılması istiqamətində addımlar atmalıdırlar. İştirakçı dövlətlər təkcə insanların elmi tərəqqidə iştirakına icazə vermək öhdəliyi daşıyırlar; onlar həm də digər məsələlərlə yanaşı, təhsil, elm və texnologiya sahələrinə investisiyaların köməyi ilə elmin inkişafını fəal şəkildə təşviq etməklə bağlı pozitiv öhdəliyə malikdirlər. Buraya elmi tədqiqatların aparılmasını təşviq edən siyasət və müddəaların təsdiqi, müvafiq büdcə vəsaitlərinin ayrılması və ümumilikdə elm-texniki nailiyyətlərin qorunması, inkişafı və yayılması üçün əlverişli və geniş iştiraka imkan verən mühitin yaradılması daxildir. Bu, xüsusilə, akademik və elmi azadlığın, o cümlədən ifadə azadlığının və elmi məlumatları axtarmaq, almaq və yaymaq azadlığının, birləşmək azadlığının və hərəkət azadlığının qorunması və təşviqini; bütün dövlət və özəl subyektlərin bərabər istifadə və iştirakına dair təminatları; və

potensialın yaradılması və təhsil imkanlarını nəzərdə tutur.¹³

47. Həyata keçirmək öhdəliyi elmi tərəqqinin tətbiqinin nəticələrinə çıxış imkanlarının yaradılması və bunun üçün zəmanət verilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Dövlətlər hər hansı şəxsin yeni texnologiyalardan və ya elmi nailiyyətlərin tətbiqinin digər formalarından faydalanmaq istəyərkən qarşılaşa biləcəkləri maneələri dəf etmək üçün mövcud resurslardan maksimum şəkildə istifadə etməlidir. Bu, xüsusilə aztəminatlı və təcrid olunmuş qruplar üçün aktualdır. Elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqi konkret mal və ya xidmətlərə ehtiyacı olan şəxslər üçün qiymət baxımından mümkün qədər əlçatan və əlverişli olmalıdır. Müxtəlif sektorlardakı dövlət qurumlarına xüsusilə səhiyyə və təhsil sektorlarında elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqindən kənar qalmağın hallarını fəal şəkildə aradan qaldırmaq üçün konkret mandat verilməlidir. Elmi tərəqqi və onun tətbiqi haqqında biliklər məktəblər, universitetlər, texnikumlar, kitabxanalar, muzeylər, çap və elektron media və digər kanallar vasitəsilə geniş ictimaiyyətə çatdırılmalı və geniş ictimaiyyət üçün əlçatan olmalıdır. Yaş, dil və ya mədəni müxtəlifliyin digər aspektləri ilə bağlı elmi biliklərə və onun praktik tətbiqinə çıxış problemlərini aradan qaldırmaq üçün xüsusi proqramlara ehtiyac vardır.

48. Bütün dövlətlər elmin inkişafı ilə bağlı bu ümumi vəzifəyə öz mövcud resurslarından maksimum dərəcədə istifadə etməlidirlər. Yoxsul dövlətlərin yalnız tətbiqi elmlərə diqqət yetirməsini tövsiyə etmək faktiki olaraq dövlətlər arasında bilik və imkan balansı baxımından boşluqlar yaradır və bilik və imkanların ədalətsiz bölgüsünü artırır.

49. Dövlətlərin elmi nailiyyətləri yaymaq və vətəndaşların iştirakını təşviq etmək öhdəliyinin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Elm, onun metodları və nəticələri haqqında əsas biliklər təmihüquqlu vətəndaş olmaq və layiqli iş imkanları kimi digər hüquqların həyata keçirilməsi baxımından vacib elementə çevrilmişdir. Dövlətlər elmi ədəbiyyata, məlumatlara və informasiyalara ədalətli və açıq çıxışı təmin etmək, o cümlədən elmi fəaliyyətin nəticələrini dərc etmək, birgə istifadə etmək və arxivlərdə saxlamaqla bağlı maneələri aradan qaldırmaq üçün hər cür səy göstərməlidirlər.¹⁴ Lakin açıq elm təkə bir dövlətin gücü ilə yaradıla bilməz. Bu, elm adamları, universitetlər, nəşriyyatlar, elmi assosiasiyalar,

¹³ Elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqindən faydalanmaq hüququ haqqında Venesiya Bəyanatı, paraqraf 13.

¹⁴ Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 13 (c) və 36.

maliyyə institutları, kitabxanalar, media və qeyri-hökumət təşkilatları da daxil olmaqla, milli və beynəlxalq səviyyədə bütün digər maraqlı tərəflərin töhfə verməli olduğu ümumi işdir. Bütün bu maraqlı tərəflər xüsusilə dövlət vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən tədqiqatların nəticələri ilə əlaqədar biliklərin yayılmasında həlledici rol oynayırlar.

50. Tədqiqat azadlığı hüququnun və dövlətlərin elmi nailiyyətləri yaymaq vəzifəsinin nəticəsi olaraq, alimlər, prinsipcə, öz tədqiqatlarının nəticələrini dərc etmək hüququna malikdir. Bu hüquqa qoyulan hər hansı məhdudiyət Paktın 4-cü maddəsinə uyğun olmalıdır. Xüsusilə, Dövlətlər bu hüquqa qoyulan hər hansı müqavilə məhdudiyətinin ictimai maraqlara uyğun olmasını, ağlabatan və mütənasib olmasını və müəllif adının müvafiq şəkildə göstərilməsini və elmi tədqiqatçıların tədqiqatın nəticələrinə töhfələrinin qeyd olunmasını təmin etməlidirlər.

D.Əsas öhdəliklər

51. İştirakçı dövlətlər əsas öhdəlikləri prioritet məsələ kimi yerinə yetirməlidirlər. İştirakçı dövlət bu əsas öhdəlikləri yerinə yetirmədikdə, o, Paktın təsbit olunmuş hüquqların məcmusunu nəzərə almaqla və həm fərdi qaydada, həm də beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq vasitəsilə mövcud resurslardan maksimum istifadə etməklə onları yerinə yetirmək üçün bütün ağlabatan səyləri göstərdiyini nümayiş etdirməlidir.

52. Elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və ondan faydalanmaq hüququ ilə bağlı əsas öhdəliklər iştirakçı dövlətlərdən bunları tələb edir:

- elm, elmi biliklər və onların praktik tətbiqi ilə bağlı fərdlərin və ya konkret qrupların obyektlərə, xidmətlərə, mallara və məlumatlara çıxışını əsassız olaraq məhdudlaşdıran qanunları, siyasətləri və təcrübələri aradan qaldırmaq;
- qadın və qızların elm və texnika sahələrində iştirakına mane olan hər hansı qanun, siyasət, təcrübə, xurafat və ya stereotipi müəyyən etmək və aradan qaldırmaq;
- Paktın 4-cü maddəsinə uyğun olmayan elmi tədqiqat azadlığına qoyulan məhdudiyətləri aradan qaldırmaq;
- pozuntu hallarında hüquqi müdafiə vasitələrini özündə əks etdirməklə bu hüquqla əlaqədar geniş iştiraka əsaslanan milli çərçivə qanunu işləyib hazırlamaq və elmi nailiyyətlərin qorunması, inkişaf etdirilməsi və yayılması

strategiyasını özündə əks etdirməklə bu hüququn təmin edilməsi üçün geniş iştiraka əsaslanan milli strategiya və ya fəaliyyət planı qəbul etmək və həyata keçirmək;

- əhalinin elmi bilikləri dərk etmək və tətbiq etmək üçün zəruri olan əsas təhsil və bacarıqlara çıxışının olmasını və həm dövlət, həm də özəl məktəblərdə elmi təhsil proqramları çərçivəsində ən etibarlı elmi biliklərə hörmətlə yanaşmanı təmin etmək;
- sağlamlıq hüququ və digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən elmi tərəqqinin nəticələrinə çıxışı təmin etmək;
- dövlət resurslarının ayrılması zamanı xüsusilə səhiyyə və istehlak sahələrində, o cümlədən iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar və əhalinin, xüsusilə həssas və təcrid olunmuş əhali qruplarının rifahı ilə bağlı digər əsas ehtiyacların ödənilməsi üçün elmi tərəqqiyə daha çox ehtiyac duyulan sahələrdə tədqiqatlara üstünlük verilməsini təmin etmək;
- hökumətin siyasət və proqramlarının mövcud olan ən yaxşı və ən geniş qəbul edilmiş elmi dəlillərə uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə yönəlik mexanizmlər qəbul etmək;
- elmi tərəqqinin nəticəsi olan müasir texnologiyaların və dərman vasitələrinin istifadəsi və tətbiqi üzrə tibb işçilərinin lazımı şəkildə hazırlanmasını təmin etmək;
- dəqiq elmi məlumatların yayılmasına töhfə vermək və vətəndaşların elmə və elmi araşdırmalara anlayışını və hörmətini sarsıtmaq məqsədilə dezinformasiyadan, neqativ informasiyalar yaymaqdan və məlumatları ictimaiyyət üçün qəsdən təhrif etməkdən çəkinmək;
- insanları xüsusilə digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar təhdid altında olduqda, yalan, aldadıcı və psevdolmə əsaslanan təcrübələrin zərərli nəticələrindən qorumaq üçün mexanizmlər tətbiq etmək;
- Paktın 4-cü maddəsinə uyğun olaraq əsaslandırılmış məhdudiyətlər istisna olmaqla, şəxslərin, malların və biliklərin hərəkətinə məhdudiyətlər qoymadan elmi sahədə beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına töhfə vermək.

V. Geniş tətbiq olunan xüsusi mövzular

A. İştirak və şəffafıq

53. Şəffafıq və iştirak prinsipləri elmin obyektiv və etibarlı olması, həmçinin onun elmi olmayan və ya fundamental insan hüquqları prinsipləri və cəmiyyətin rifahı ilə uyğun gəlməyən maraqlara tabe olmamasını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹⁵ Gizlilik və sövdələşmə mahiyyət etibarilə elmin bəşəriyyətin rifahına xidmət etməsi prinsipinə ziddir. Beləliklə, dövlətlər xüsusilə elmi işçilərlə (tədqiqatçılarla), siyasət sənədlərinin hazırlanmasını həyata keçirən şəxslərlə və digər dövlət qulluqçuları ilə strateji məsləhətləşmələr yolu ilə faktiki və ya gözlənilən maraq toqquşmalarının lazımi şəkildə açıqlanması və tənzimlənməsi üçün şərait yaratmaqla, maraqların toqquşması ilə bağlı risklərin qarşısını almaq üçün tədbirlər görməlidirlər.¹⁶

54. Elmi tərəqqinin aşkar üstünlüyü ondan ibarətdir ki, elmi biliklərdən qərarların qəbul edilməsində və siyasətlərin işlənilib hazırlanmasında istifadə olunur və bu, mümkün qədər ən etibarlı elmi məlumatlara əsaslanmalıdır. Dövlətlər öz siyasətlərini mövcud olan ən etibarlı elmi faktlara uyğunlaşdırmağa səy göstərməlidirlər. Bundan əlavə, onlar xüsusilə elmi biliklərin formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar məsələlərin aktiv, məzmunlu və demokratik müzakirəsi və elmi ictimaiyyətlə cəmiyyət arasında dialoq vasitəsilə cəmiyyətin elmə olan etimad və dəstəyini artırmalı, eləcə də vətəndaşların elmi fəaliyyətlərdə fəal iştirak etmək mədəniyyətini təşviq etməlidirlər.¹⁷

55. Elmi azadlığa hörmətlə yanaşmaqla, elmi tədqiqatların istiqamətləndirilməsi və ya müəyyən texniki yeniliklərin tətbiqi ilə bağlı bəzi qərarlara ictimai nəzarət təmin edilməli və onlar vətəndaşın iştirakı ilə qəbul edilməlidir. Mümkün olduğu qədər, elmi və ya texniki siyasətlər geniş iştirak və şəffaf proseslər vasitəsilə işlənilib hazırlanmalı və müvafiq şəffafıq və hesabatlılıq mexanizmlərindən istifadə əsasında həyata keçirilməlidir.

B. İştirak və ehtiyatlılıq prinsipi

56. İştirak həmçinin məlumat almaq və konkret elmi proseslər və onların tətbiqi

¹⁵ Elmi tərəqqinin nəticələrindən istifadə etmək hüququ haqqında Venesiya bəyanatı və onun tətbiqi, paraqraf 12.

¹⁶ Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 9 və 14.

¹⁷ Yenə orada, paraqraf 5 (c) və (g).

ilə əlaqədar risklərə nəzarətdə iştirak etmək hüququnu da ehtiva edir. Bu kontekstdə ehtiyatlılıq prinsipi mühüm rol oynayır. Bu prinsip tələb edir ki, tam elmi müəyyənlik olmadıqda, bu və ya digər hərəkət və ya siyasət ictimaiyyətə və ya ətraf mühitə yolverilməz zərərə səbəb ola bilərsə, həmin zərərin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün tədbirlər görülməlidir. Yolverilməz zərərə (a) insanların həyat və ya sağlamlığı üçün təhlükə yaradan; (b) ciddi və faktiki şəkildə geri dönüşü olmayan; (c) indiki və ya gələcək nəsillər üçün ədalətsiz olan; və ya (d) təsirə məruz qalan şəxslərin hüquqlarının lazımi şəkildə nəzərə alınmamasından qaynaqlanan, insanlara və ya ətraf mühitə dəyən zərərlər aiddir.¹⁸ Təsirlərin texnoloji qiymətləndirilməsi və insan hüquqlarına təsirin qiymətləndirilməsi elmi prosesin erkən mərhələsində potensial riskləri müəyyən etməyə və elmi nailiyyətlərdən istifadəyə kömək edən vasitələrdir.

57. Elmi tədqiqat azadlığına qoyulan məhdudiyətlər yalnız 4-cü maddədə göstərilən hallarda Paktlə uyğun olduğundan, ehtiyatlılıq prinsipinin tətbiqi bəzən xüsusilə də elmi tədqiqatların özü ilə bağlı mübahisə doğurur. Əksinə, bu prinsip elmi nəticələrin istifadəsi və tətbiqi ilə əlaqədar daha geniş şəkildə istifadə edilir. Ehtiyatlılıq prinsipi bəşəriyyət üçün faydalı olan elmi tərəqqiyə mane olmamalı və ya onun qarşısını almamalıdır. Bununla belə, o, insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün mövcud riskləri spesifik formada həll edə bilməlidir. Beləliklə, cəmiyyətin məlumatlılıq, şəffafıqlıq və iştirak əsaslı ictimai müzakirələr vasitəsilə müvafiq risklərin məqbul olub-olmaması barədə qərar qəbul edə bilməsi üçün bəzi texniki nailiyyətlər və ya bəzi elmi tədqiqatlarla bağlı risklər və potensial imkanlar ictimaiyyətə açıqlanmalı olduğundan, mübahisəli hallarda iştirak və şəffafıqlıq həlledici amilə çevrilir.

C. Özəl elmi tədqiqatlar və əqli mülkiyyət

58. Müasir dünyada elmi tədqiqatların əhəmiyyətli bir hissəsi kommersiya müəssisələri və qeyri-dövlət subyektləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu, nəinki Paktlə uyğundur, həm də elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onlardan faydalanmaq hüququnun təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər. Bununla belə, hər hansı digər mülahizələr nəzərə alınmadan elmi tədqiqatların genişmiqyaslı özəlləşdirilməsi bəzən bu hüququn təmin edilməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

¹⁸ Elmi Biliklər və Texnologiyalar üzrə Ümumdünya Etika Komissiyası, "Ehtiyatlılıq Prinsipi", (Paris, UNESCO, 2005), s. 14.

59. Bəzi hallarda, özəl subyektlər tərəfindən aparılan və ya maliyyələşdirilən elmi tədqiqatlar maraqlı toqquşması yarada bilər (məsələn, kommersiya şirkətləri, əvvəllər bəzi bütün şirkətlərində baş verdiyi kimi, iştirak etdikləri iqtisadi fəaliyyət növü ilə bağlı araşdırmaları dəstəklədikdə). Bu cür faktiki və ya ehtimal olunan maraqlı toqquşmaları haqqında məlumatların açıqlanması üçün mexanizmlər müəyyənləşdirilməlidir.

60. Özəl elmi tədqiqatlar elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və ondan faydalanmaq hüququ ilə mürəkkəb qarşılıqlı bağlılığı olan əqli mülkiyyətlə bağlı beynəlxalq və milli hüquqi rejimlərin işlənilməsi ilə əlaqəlidir. Bir tərəfdən, əqli mülkiyyət innovasiyalar üçün iqtisadi stimullar (məsələn, özəl subyektləri elmi tədqiqatlarda iştirak etməyə təşviq edən ixtiraçılar üçün patentlər) vasitəsilə elm və texnikanın inkişafına töhfə verir. Digər tərəfdən, əqli mülkiyyət elmin inkişafına və onun praktik nəticələrindən faydalanmaq imkanlarına mənfi təsir göstərə bilər və bu cür təsirin ən azı üç növü mümkündür. Əqli mülkiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən (bu hüquqların təmin edilməsinə xələl gəlmədən) tədqiqat və innovasiyalara töhfə verməsi üçün, bu üç problemi həll etmək tələb olunur.

61. Əvvəla, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar baxımından mühüm olan məsələlərin həlli üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti olmadıqda əqli mülkiyyət bəzən elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsində uyğunsuzluqlara səbəb ola bilər, çünki bu məsələlər sahibkarlar üçün maliyyə baxımından cəlbəedici olmaya bilər. “Unudulmuş” xəstəliklərlə də məhz bu cür olmuşdur. İkincisi, əqli mülkiyyətlə bağlı bəzi müddəalar bəzi “trip-plus” tipli müqavilələrə daxil edilmiş patent sahibləri üçün məlumatların eksklüzivliyi ilə bağlı olduğu kimi, elmi tədqiqatlar haqqında məlumat mübadiləsinə müəyyən müddətə məhdudlaşdırır.¹⁹ Bundan başqa, bəzi elmi nəşrlərin qiymətinin həddindən artıq baha olması, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aşağı gəlirli tədqiqatçılar üçün maneədir. Bütün bu məhdudiyyətlər elmin inkişafına mane olur. Üçüncüsü, əqli mülkiyyət yeni tədqiqat fəaliyyətləri üçün müsbət stimullar təmin etsə də və beləliklə, innovasiyalara və elmin inkişafına töhfə verməkdə mühüm rol oynasa da, bəzi hallarda elmi tərəqqinin sağlamlıq hüququ kimi digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlardan istifadə etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə biləcək nəticələrindən faydalanmaq istəyən şəxslər üçün əhəmiyyətli maneələr yarada

¹⁹ Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Cənub-Şərqi Asiya Regional Ofisi, “Səhiyyə xidmətlərinin kompleks əhatəliliyinə dair texniki xülasə: məlumatların eksklüzivliyi və digər “TRIPS-plus” tədbirləri”, 2017.

bilər. Patentlər patent sahiblərinə ixtira etdikləri məhsul və ya xidmətdən istifadə etmək üçün müvəqqəti müstəsna hüquq təmin edir. Beləliklə, onlar bu məhsul və xidmətlərin qiymətini müəyyən edə bilirlər. Qiymətlər çox yüksək müəyyən olunduqda, müəyyən xəstəlikləri olan insanların sağlamlığı və həyatı üçün vacib olan yeni dərman vasitələri ilə olduğu kimi, aztəminatlı insanlar və ya inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu cür məhsul və xidmətlərdən istifadə qeyri-mümkün olur.

62. Dövlətlər əqli mülkiyyətin elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququna müsbət təsirlərini artırmaq məqsədilə müvafiq tədbirlər görməli, eyni zamanda onun mümkün mənfəi təsirlərinə yol verməməlidirlər. Əvvəla, əqli mülkiyyətlə bağlı maliyyələşdirmə uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq məqsədilə dövlətlər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsi üçün zəruri olan tədqiqatlara istər milli səylər, istərsə də lazım gələrsə, beynəlxalq və texniki əməkdaşlıq çərçivəsində tədbirlər həyata keçirməklə adekvat maliyyə dəstəyi verməlidirlər. Dövlətlər, həmçinin, diqqətdən kənar qala biləcək sahələrdə özəl subyektlər tərəfindən araşdırmaları təşviq etməklə uğurlu tədqiqata çəkilən xərclərin çıxarılmasını gələcək satışlardan asılı etməyən bazara giriş müqabilində mükafat kimi digər stimullaşdırıcı amillərdən də istifadə edə bilər. İkincisi, dövlətlər öz milli normativ aktları və əqli mülkiyyətə dair beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində üzrlərinə götürdükleri beynəlxalq insan hüquqları öhdəliklərinə uyğun olaraq əqli mülkiyyətin sosial aspektlərinə zəmanət vermək istiqamətində hər cür say göstərməlidirlər (E/C.12/2001/15), bənd 18). Xüsusilə sağlamlıq, təhsil və qidalanma hüquqları kimi digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsi ilə əlaqədar olaraq, əqli mülkiyyət, elmi biliklər və onların praktik tətbiqi və birgə istifadəsi arasında tarazlığa nail olmaq tələb olunur. Komitə təkrar edir ki, son nəticədə əqli mülkiyyət sosial məhsuldur və sosial funksiyaları yerinə yetirir və müvafiq olaraq iştirakçı dövlətlər əsas dərman vasitələrinə, bitki toxumlarına və ya digər ərzaq istehsalı vasitələrinə, yaxud dərslərə və tədris materiallarına əlçatanlıq baxımından həddən artıq yüksək xərclərin geniş əhali təbəqələrinin sağlamlıq, qidalanma və təhsil hüquqlarını pozmasının qarşısını almağa borcludurlar.²⁰

D. Digər hüquqlarla qarşılıqlı asılılıq

63. Elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququ daxili dəyərə malik insan hüququ olmaqla

²⁰ İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsi, 17 sayılı Ümumi Şərh, paragraf 35.

yanaşı, həm də digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların, xüsusilə də qidalanma və sağlamlıq hüququnun təmin edilməsi üçün mühüm alət olduğundan həm də praktik dəyərə malikdir.

Qidalanma hüququ

64. Elmi və texnoloji nailiyyətlər kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmaqla, adambaşına düşən istehlak əlçatanlığını yaxşılaşdırmış və aclığın miqyasının azalmasına töhfə vermişdir. Bununla belə, “Yaşıl İnqilabla” əlaqədar bəzi texnologiyaların ətraf mühitə təsirləri və texnologiya təminatçılarından asılılığın artması ilə bağlı risklər, xüsusilə Baş Assambleyanın kənd yerlərində işləyən kəndlilərin və digər bir çox dövlətlər və regionlar tərəfindən qida suverenliyi hüququ kimi tanınan insanların öz istehlak və kənd təsərrüfatı sistemlərini müəyyənləşdirmək hüququna malik olduğunu qəbul etməsinə səbəb olmuşdur.²¹ Beləliklə, elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrini kənd təsərrüfatında tətbiq etmək hüququ kəndlilərin və kənd yerlərində işləyən digər insanların hansı texnologiyaların onlara daha uyğun olduğunu seçmək hüququnu pozmamalı və onları qorumalıdır. Bundan başqa, torpaqda üzvi maddələrin tərkibini artıran, karbon qazını udan və biomüxtəlifliyi qoruyan aşağı xərcli ekoloji cəhətdən təmiz aqronomik metodlar da dəstəklənməlidir.

65. Bundan əlavə, iştirakçı dövlətlər kənd təsərrüfatı sahəsində aparılan tədqiqat və ixtiralarda kənd yerlərində işləyən kəndlilərin və digər insanların ehtiyaclarını nəzərə almalı və prioritetlərin müəyyən edilməsində və tədqiqat və ixtiralarla bağlı işlərin aparılmasında onların təcrübə və mədəni dəyərlərinə hörmət etməklə fəal iştirakını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görməlidirlər. Bioyanacaq və pestisidlərlə bağlı həyata keçirilən hər bir siyasət və ya fəaliyyətdə bir-biri ilə əlaqəli olan bütün təfərrüatlar və ən etibarlı mövcud elmi biliklər nəzərə alınmalıdır.

66. Qeyri-adekvat qidalanma bütün regionlarda qeyri-infeksion xəstəliklərin artmasına səbəb olan əsas faktorlardan birinə çevrilmişdir. Hamiləlik dövründə və uşağın iki yaşınadək olan dövrdə adekvat qidalanmanın sübut edilmiş uzunmüddətli təsirlərini nəzərə alaraq, dövlətlər ana südü əvəzedicilərinin marketinqini tənzimləmək, adekvat qidalanma təcrübələrinin faydaları haqqında məlumatlar yaymaq və ana südü ilə qidalanma üçün əlverişli şərait

²¹ Kənd yerlərində işləyən kəndlilərin və digər insanların hüquqları haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Bəyannaməsi, maddə 15 (4).

yaratmaq üçün daha fəal tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Onlar həmçinin əsasən dənli bitkilərin (düyü, buğda və qarğıdalı) istehsalının artırılmasına yönəldilmiş kənd təsərrüfatının inkişaf investisiyalarını şəkərin həddindən artıq qəbulunu azaltmaq üçün adekvat tədbirlər də daxil olmaqla sağlam qidalanmanın dəstəklənməsinə yönəltməlidirlər. Dənli bitkilər əsasən karbohidratların mənbəyidir və onlarda adekvat qidalanma üçün vacib olan zülal və digər qida elementlərini nisbətən az miqdardadır.²²

Sağlamlıq hüququ

67. Elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və onun nəticələrindən faydalanmaq hüququ ilə sağlamlıq hüququ arasında aşkar və rəngarəng əlaqələr mövcuddur. Əvvəla, elmi tərəqqi tibb sahəsində tətbiq olunan və xəstəliklərin qarşısının alınmasına və ya onları daha effektiv müalicə etməyə imkan verən nəticələr (məsələn, peyvəndləmə) verir. Bu səbəbdən də, elmi tərəqqidə və onun tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququ sağlamlıq hüququnun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətlər elmi tərəqqinin tibb sahəsində yeni tətbiq növlərini yaratmaq və onların qiymət baxımından hamı üçün, xüsusilə də ən həssas əhali qrupları üçün əlçatanlığını və adekvatlığını təmin etmək üçün maliyyə dəstəyi və ya digər stimullaşdırıcı tədbirlər vasitəsilə elmi tədqiqatları təşviq etməlidirlər. Xüsusilə, Pakta uyğun olaraq, iştirakçı dövlətlər epidemiya, endemik, peşə və digər xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi üçün daha effektiv və daha əlçatan vasitələrin qəbuluna köməklik göstərmək üçün prioritet əsaslarla elmi tərəqqinin təşviqinə üstünlük verməlidirlər (bənd 12 (2) (c)).

68. Bu baxımdan, narkotiklərə nəzarət üzrə beynəlxalq konvensiyalara əsasən,²³ sağlamlıq üçün zərərli, elmi və tibbi əhəmiyyəti olmayan bəzi narkotik maddələrlə bağlı elmi araşdırmalar üçün maneələr yaranır. Bununla belə, məsələn, bəzi epilepsiyaların müalicəsi üçün marixuanadan istifadə kimi bəzi narkotik maddələrin tibbdə istifadəsi ilə bağlı etibarlı faktlar mövcud olduğundan, bu təsnifatların bəzilərini tərtib edərkən və əsaslandırarkən kifayət qədər elmi bilik bazasına istinad edilməmişdir. Beləliklə, iştirakçı dövlətlər beynəlxalq narkotiklərə nəzarət rejimi çərçivəsində öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini

²² Emile Frison və digərləri, "Agricultural biodiversity, nutrition and health: making a difference to hunger and nutrition in the developing world", *Food and Nutrition Bulletin*, vol. 27, No. 2 (July 2006).

²³ Bax: 1961-ci ildə qəbul edilmiş Narkotik Vasitələr haqqında Vahid Konvensiya, 1971-ci ildə qəbul edilmiş Psixotrop Maddələr haqqında Konvensiya və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1988-ci ildə qəbul edilmiş Narkotik Vasitələrin və Psixotrop Maddələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya.

nəzarət edilən narkotik maddələrlə bağlı siyasətini müntəzəm şəkildə nəzərdən keçirməklə elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququna hörmət etmək, qorumaq və təmin etmək öhdəlikləri ilə uyğunlaşdırmalıdır. Həmin maddələr üzərində tədqiqatların qadağan edilməsi prinsipə bu hüququn məhdudlaşdırılması anlamına gəlir və Paktın 4-cü maddəsinin tələblərinə cavab verməlidir. Bununla yanaşı, nəzarət olunan narkotik maddələrin sağlamlıq üçün potensial faydalarını nəzərə alaraq, müvafiq məhdudiyyətləri həm də Paktın 12-ci maddəsi üzrə iştirakçı dövlətlərin öhdəlikləri ilə balanslaşdırmaq tələb olunur.

69. İkincisi, elmi tərəqqinin bəzi tətbiq növləri əqli mülkiyyət rejimləri çərçivəsində qorunur. Elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququ dövlətlərə bu mülkiyyət hüquqlarının sağlamlıq hüququnun zərərinə həyata keçirilməməsini təmin etməyə kömək edir. Bu hüquq insan hüququ (sağlamlıq hüququ) ilə mülkiyyət hüququ arasında mühüm əlaqələndirici rolunu oynayır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının TRIPS və İctimai Səhiyyə haqqında Doha Bəyannaməsində (2001) qeyd edildiyi kimi, əqli mülkiyyət rejimi dövlətlərin “ictimai səhiyyə sistemini qorumaq və dərman vasitələrinin hamı üçün əlçatan olmasını təşviq etmək” vəzifəsini dəstəkləyəcək şəkildə təfsir olunmalı və həyata keçirilməlidir. Beləliklə, iştirakçı dövlətlər, zərurət yarandıqda, xüsusilə də ən əlverişsiz vəziyyətdə olan əhali qrupları üçün əsas dərman vasitələrinin əlçatanlığını təmin etmək üçün icbari lisenziyalar kimi TRIPS Sazişinin bütün çevik imkanlarından istifadə etməlidirlər. Iştirakçı dövlətlər ağılabatan müddət ərzində eyni xəstəliklər üçün təhlükəsiz və effektiv patentləşdirilməmiş dərmanların istehsalı üçün yeni dərman vasitələrinə qeyri-adekvat dərəcədə uzunmüddətli patent mühafizəsi müddətlərinin verilməsindən çəkinməlidirlər.

70. Üçüncüsü, iştirakçı-dövlətlər hər hansı ayrı-seçkiliyə yol vermədən bütün insanlar, xüsusilə də ən həssas şəxslər üçün əlçatan olan yüksək sağlamlıq səviyyəsi təmin etmək üçün zəruri olan elmi tərəqqinin bütün ən yaxşı praktik tətbiq növlərinin mövcudluğunu və əlçatanlığını təmin etmək öhdəliyinə malikdir. Iştirakçı dövlətlər bu vəzifəni iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların tam spektrini nəzərə almaqla, beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq yolu ilə təmin olunan resurslar da daxil olmaqla, mövcud resurslarından maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etməklə yerinə yetirməlidirlər. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqların yerinə yetirilməsi üçün mövcud resurslardan daha səmərəli istifadə etmək üçün milli səhiyyə planlarında təhlükəsiz və effektiv patentsiz dərmanlar firma dərmanlarından üstün tutulmalıdır.

71. Dördüncüsü, bəzi elmi tədqiqatlar həm tədqiqat iştirakçıları üçün, həm də müvafiq tədqiqatın tətbiq növlərinin təsiri nəticəsində sağlamlıqla bağlı risklər yarada bilər. İştirakçı dövlətlər ehtiyatlılıq prinsipinin diqqətlə tətbiqi və elmi tədqiqat iştirakçılarının müdafiəsi vasitəsilə bu risklərin qarşısını almalı və ya onları azaltmalıdırlar. Xüsusilə, dövlətlər dərmanların və tibbi müalicələrin, o cümlədən narkotik asılılığı sahəsində faktlara əsaslanmasını və onlarla bağlı risklərin düzgün qiymətləndirilməsini və bu risklərlə əlaqədar aydın və şəffaf məlumatlandırmanı təmin etmək üçün pasientlərin məlumatlılıq əsasında əvvəlcədən müvafiq razılığını almaq üçün bütün səyləri göstərməlidirlər.

E. Yeni və ən yeni texnologiyalarla bağlı risklər və perspektivlər

72. Texnoloji dəyişikliklərin intensivliyi və sürəti hazırda o qədər yüksəkdir ki, süni intellekt, robot texnikası, 3D çap, biotexnologiya, gen mühəndisliyi, kvant kompüterləri və irihəcmli verilənlərin idarə edilməsi kimi sahələrdə elmi və texnoloji nailiyyətlərin get-gedə birləşməsi səbəbindən fiziki, rəqəmsal və bioloji aləmlər arasındakı sərhədlərin itməsi baş verir. Bu innovasiyalar tək-cəməyyəti və insan davranışını deyil, həm də gen mühəndisliyi və ya bəzi bioloji funksiyaları dəyişdirən texnoloji cihazların insan orqanizminə daxil edilməsi yolu ilə hətta insanların özünü də dəyişə bilər.

73. Bu ən yeni texnologiyalar, bir tərəfdən, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin olunmasını yaxşılaşdırır. Məsələn, sənaye və ya xidmət sahələrində süni intellektin tətbiqi məhsuldarlıq və səmərəliliyin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb ola bilər və biotexnologiyalar isə bir çox xəstəliklərin müalicəsinə və ya onların müalicə üsullarının müəyyənləşdirilməsinə kömək edə bilər. Digər tərəfdən, bu dəyişikliklər əmək bazarında işsizliyi və seqreasiyanı artırmaqla sosial bərabərsizlikləri gücləndirə bilər və süni intellektə daxil edilmiş alqoritmlər ayrı-seçkiliyi artırabilir və s.

74. İştirakçı Dövlətlər bu yeni texnologiyaların faydalarını artıran və eyni zamanda onların risklərini azaldan siyasət və tədbirlər qəbul etməlidirlər. Bununla belə, bu yeni texnologiyaların müxtəlif xüsusiyyətləri və mürəkkəb təsirləri nəzərə alınarsa, asan həllər mövcud deyil. Bu səbəbdən, Komitə həmin yeni texnologiyaların iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsinə təsirini daim izləyəcək. Komitə üçün üç element olduqca mühüm olaraq qalır: əvvəla, bu texnologiyaların effektiv idarə olunması üçün qlobal tənzimləmələrə ehtiyac olduğundan, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Bu transmilli texnologiyalara nizamsız milli reaksiyalar iqtisadi, sosial və mədəni

hüquqların təmin edilməsinə mənfi təsir göstərən idarəetmə boşluqları yaradır və texnoloji fərqləri və iqtisadi bərabərsizlikləri artırır.

75. İkincisi, bu texnologiyaların işlənilib hazırlanması və istifadəsi ilə bağlı qərarlar insan hüquqlarının müdafiəsi kontekstində və hərtərəfli və inklüziv yanaşma əsasında qəbul edilməlidir.²⁴ Şəffaflıq, ayrı-seçkiliyə yol verməmək, hesabatlılıq və insan ləyaqətinə hörmət kimi bütün kəşifən insan hüquqları prinsipləri bu sahədə həlledici əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, iştirakçı dövlətlər avtonom intellektual sistemlərin hazırlanması zamanı ayrı-seçkiliyin qarşısını almağa, qəbul olunan qərarları izah etməyə və onlardan istifadəyə görə hesabatlılığa imkan verən mexanizmlər işləyib hazırlamalıdırlar. Bundan əlavə, iştirakçı-dövlətlər qeyri-dövlət subyektlərinə, xüsusilə də böyük texnoloji şirkətlərlə bağlı insan hüquqları sahəsində lazımi diqqətlik nümayiş etdirmək vəzifəsini²⁵ müəyyənləşdirən hüquqi baza formalaşdırmalıdırlar (bax: A/74/493). Bu hüquqi baza şirkətlərdən süni intellekt sistemlərinin və digər texnologiyaların həm giriş, həm də çıxış səviyyələrində ayrı-seçkiliyin qarşısını almağı tələb edən tədbirlər nəzərdə tutmalıdır.

76. Üçüncüsü, bu yeni texnologiyalarla bağlı bəzi aspektlər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların həyata keçirilməsinə xüsusi təsir göstərdiyinə görə onlara xüsusilə diqqət yetirmək tələb olunur. Məsələn, iştirakçı-dövlətlər elmi-texniki nailiyyətlər nəticəsində işini müvəqqəti və uzun müddətə itirən şəxsləri peşə təhsili və digər məşğulluq imkanlarının yaradılması və bu cür imkanlardan istifadənin təşviq edilməsi üçün siyasətlər qəbul etməlidirlər. Bundan əlavə, yaranan bərabərsizliklərin bir çoxunun bəzi biznes subyektlərinin irihəcmli məlumatlara çıxış əldə etmək, onları saxlamaq və istifadə etmək imkanları ilə sıx bağlı olduğunu nəzərə alaraq, məlumatlara sahiblik və nəzarət insan hüquqları prinsiplərinə uyğun olaraq tənzimlənməlidir.

VI. Beynəlxalq əməkdaşlıq

77. Paktın 2-ci maddəsində və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin 55-ci və 56-cı maddələrində təsbit olunmuş bütün iqtisadi, sosial və mədəni

²⁴ Bax: Rəqəmsal qarşılıqlı əlaqə dövrü: BMT Baş Katibinin Rəqəmsal Əməkdaşlıq üzrə Yüksək Səviyyəli Panelinin hesabatı. Bu saytda mövcuddur: <https://digitalcooperation.org/wp-content/uploads/2019/06/DigitalCooperation-report-web-FINAL-1.pdf>.

²⁵ İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsi, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt çərçivəsində sahibkarlıq fəaliyyəti kontekstində dövlət öhdəliklərinə dair 24 sayılı Ümumi Şərh (2017), paragraf 16.

hüquqların təmin olunması istiqamətində beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq etmək öhdəliyi, Paktın 15-ci maddəsinin 4-cü bəndində konkret olaraq elm və mədəniyyət sahələrində beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın təşviqi və inkişaf etdirilməsinin faydaları iştirakçı dövlətlər tərəfindən tanındığından, elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququ ilə əlaqədar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər elmin inkişafı və onun nailiyyətlərinin praktik tətbiqi üçün əlverişli qlobal mühit formalaşdırmaq məqsədilə diplomatik və xarici əlaqələr də daxil olmaqla qanunvericilik və siyasətlərlə bağlı addımlar atmalıdırlar.

78. Beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı bu gücləndirilmiş öhdəliyin bir sıra mühüm əsaslandırmaçıları və aspektləri vardır. Əvvəla, elmin müəyyən sahələri ümumi səylər tələb etdiyindən,²⁶ elmi tərəqqiyə töhfə vermək üçün alimlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq təşviq edilməlidir. Beləliklə, dövlətlər xüsusilə elmi xaricə səfərlərinə və ölkəyə girişinə dəstək verməklə və tədqiqatçılara beynəlxalq səviyyədə məlumat və təhsil resurslarını sərbəst şəkildə paylaşmağa (məsələn virtual universitetlər vasitəsilə) imkan verən siyasətlər həyata keçirməklə elmi tədqiqatçıların “beynəlxalq elmi və texnoloji cəmiyyətlərin işində”²⁷ iştirakını təşviq etmək və bunun üçün imkanlar yaratmaq istiqamətində addımlar atmalıdırlar.²⁸

79. İkincisi, elm və texnika sahəsində ölkələr arasında dərin beynəlxalq bərabərsizliklər mövcud olduğundan beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zərurət olduqda, maliyyə və ya texniki məhdudiyətlər səbəbindən inkişaf etməkdə olan dövlətlər Pakt üzrə öz öhdəliklərinə əməl etmək məqsədilə beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq imkanlarından istifadə etməlidirlər. İnkişaf etmiş dövlətlər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elm və texnikanın inkişafına töhfə verməli, bu məqsədə nail olmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elmi təhsil, tədqiqat və təlim sistemləri formalaşdırmaq və onları təkmilləşdirmək üçün inkişafa yardım və maliyyə vəsaitlərinin ayrılması, milli normativ aktlara riayət etməklə bütün ölkələrin ehtiyaclarını ödəmək və onların mütərəqqi inkişafına töhfə vermək üçün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin elmi icmaları arasında əməkdaşlığı təşviqi kimi tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Tədqiqatların nəticələrinə və onların praktik tətbiqinə çıxış imkanları inkişaf etməkdə olan ölkələrin və onların vətəndaşlarının münasib qiymətə bu cür

²⁶ Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 31.

²⁷ Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 31.

²⁸ Yenə orada, paraqraf 18.

məhsullara (məsələn, əsas dərman vasitələrinə) adekvat çıxış imkanı verə biləcək formada tənzimlənməlidir. Elm adamlarının öz karyeraları ilə bağlı qərar vermək hüququna hörmət etməklə, inkişaf etmiş dövlətlər həmçinin “beyin axınının” təsirlərini gücləndirmək əvəzinə, bu tendensiyanı aşkarlamaq və qarşısını almaq üçün ağlabatan siyasət həyata keçirməlidirlər.²⁹

80. Üçüncüsü, elmi tərəqqi nəticəsində əldə edilən faydalar və praktik nəticələr xüsusilə elmi tərəqqinin müvafiq faydaları iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsi ilə sıx bağlı olduqda, müvafiq stimullar və normativ aktlar nəzərə alınmaqla beynəlxalq ictimaiyyət, əsasən də inkişaf etməkdə olan ölkələr, yoxsulluq içində yaşayan icmalar və xüsusi ehtiyacları və həssas qruplarla paylaşılmalıdır.

81. Dördüncüsü, beynəlxalq əməkdaşlıq olduqca mühüm rol oynayır, çünki elm və texnika ilə bağlı dünya üçün ən ciddi risklər (məsələn, iqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin sürətlə itirilməsi, süni intellektə əsaslanan avtonom silahlar kimi təhlükəli texnologiyaların işlənilməsi və ya kütləvi qırğın silahları, xüsusilə də nüvə silahları) transmilli xarakter daşıyır və möhkəm beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan lazımi şəkildə aradan qaldırılı bilməz. Dövlətlər bu risklərin reallaşmasının qarşısını almaq və ya təsirlərini azaltmaq üçün çoxtərəfli sazişlərin bağlanmasına töhfə verməlidirlər. Dövlətlər həmçinin biopiratlığa qarşı və orqanların, toxumaların, nümunələrin, genetik resursların və materialların qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə digər dövlətlərlə əməkdaşlıq etməklə tədbirlər görməlidirlər.³⁰

82. Pandemiya transmilli təhlükələrə qarşı mübarizə aparmaq üçün elmi beynəlxalq əməkdaşlığa ehtiyacın ən bariz nümunələrindən biridir. Viruslar və digər patogenlər üçün milli sərhəd anlayışı yoxdur. Adekvat tədbirlər görülmədikdə, yerli epidemiyaya çox sürətlə dağıdıcı nəticələrə malik pandemiya çevrilə bilər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının bu sahədəki rolu mühüm olaraq qalır və dəstəklənməlidir. Pandemiya ilə effektiv mübarizə milli həllər kifayət etmədiyindən dövlətlərdən elmi beynəlxalq əməkdaşlığa daha çox önəm verməyi tələb edir. Beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların gələcək pandemiyalara hazırlığını yaxşılaşdırma bilər (məsələn, potensial patogenlər haqqında elmi məlumatların mübadiləsi əsasında). Bu, həm də epidemiyalarla mübarizə və pandemiya qarşısının alınmasına yönəlik ən etibarlı elmi məlumatlar əsasında ilkin mərhələdə

²⁹ Yəne orada

³⁰ Yəne orada

tədbirlər həyata keçirməyə imkan verməklə, gələcəkdə pandemiya çevrilə biləcək, yaranmaqda olan epidemiyalar haqqında Dövlətlər tərəfindən vaxtında və şəffaf məlumatlılıq təmin etməklə erkən xəbərdarlıq mexanizmlərini təkmilləşdirməlidir. Pandemiya artırsa, ən etibarlı elmi biliklər və onların praktik tətbiqi, xüsusilə də onlardan tibb sahəsində birgə istifadə xəstəliyin təsirini azaltmaq və effektiv müalicə üsullarının müəyyənləşdirilməsini və peyvəndlərin hazırlanmasını sürətləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pandemiya başa çatdıqdan sonra müvafiq nəticələr çıxarmaq və gələcəkdə mümkün pandemiyalara hazırlığı artırmaq üçün elmi araşdırmalar təşviq edilməlidir.

83. Dövlətlər həmçinin elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququnun tam şəkildə təmin edilməsi ilə bağlı həm də ekstraterritorial öhdəliklərə malikdirlər. Xüsusilə, iştirakçı dövlətlər beynəlxalq müqavilələr üzrə danışıqlar apararkən və ya öz daxili əqli mülkiyyət rejimlərini qəbul edərkən ənənəvi biliklərin qorunmasını, elmi biliklərə edilən töhfələrin mükafatlandırılmasını, eləcə də əqli mülkiyyət rejimlərinin bu hüququn həyata keçirilməsinə töhfə verməsini təmin etməlidirlər. Bu ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər inkişaf etməkdə olan ölkələrə elmi biliklərin formalaşdırılmasında və birgə istifadəsində iştirak etmək və onların tətbiqindən faydalanmaq potensialını artırmağa imkan verməlidir. Komitə xatırladır ki, beynəlxalq təşkilatların üzvü kimi qərarların qəbulunda iştirak edən iştirakçı dövlətlər insan hüquqları ilə bağlı öhdəliklərinə biganə yanaşa bilməzlər (bax: E/C.12/2016/1). Beləliklə, iştirakçı dövlətlər elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququna hörmətlə yanaşmaq, bu hüququ müdafiə etmək və təmin etmək üçün öz səylərini səfərbər etməli və bu təşkilatlarda səsvermə hüquqlarından bu məqsədlə istifadə etməlidirlər.

84. Həmçinin iştirakçı dövlətlər şirkətlərin (o cümlədən, xaricdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin) elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqi və nəticələrindən faydalanmaq hüququna hörmət etmək sahəsində lazımi səy göstərmələri üçün nəzarət edə bildikləri çoxmillətli şirkətlərin davranışlarını tənzimləmək və nəzarət etmək üçün ekstraterritorial öhdəliyə malikdirlər.³¹ İştirakçı dövlətlər bu şirkətlərin fəaliyyətlərindən zərər çəkən şəxsləri hüquqi müdafiə vasitələri, o cümlədən məhkəmə müdafiə vasitələri ilə təmin etməlidirlər.

³¹ 24 sayılı Ümumi Şərh, paraqraf 31–33.

VII. Milli icra

85. İştirakçı dövlətlərin bütün iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların,³² o cümlədən elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququna tam şəkildə təmin etmək üçün ən məqsədəuyğun hesab etdikləri tədbirləri seçməkdə kifayət qədər sərbəst olsalar da, bu cür tədbirlərin ən azı dörd növü həyata keçirilməlidir.

86. Əvvəla, iştirakçı Dövlətlər ayrı-seçkiliyə yol vermədən elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququndan tam istifadəni təmin edən və geniş iştirak imkanları ilə elm və texnikanın nailiyyətlərinin qorunması, inkişafı və yayılması üçün əlverişli şərait yaradan normativ çərçivələr müəyyən etməlidirlər. Bu çərçivələrə, xüsusilə ən çox ehtiyacı olan şəxslər üçün digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarla əlaqədar elmi tərəqqinin nəticələrinə ayrı-seçkilik olmadan əlçatanlığın təmin olunması; tədqiqat azadlığının Paktın 4-cü maddəsinə uyğun olan məhdudiyyətlərlə qorunması; elmi tədqiqatlarda etika və insan hüquqlarına riayət olunmasını təmin edən tədbirlər, o cümlədən zərurət yarandıqda etika komitələrinin yaradılması; əqli mülkiyyətin elmi tərəqqidə və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququ ilə uzlaşdırılmasına yönəlik tədbirlər; və ayrı-seçkiliyin bütün formalarına qarşı adekvat müdafiə tədbirləri daxildir.

87. İkincisi, iştirakçı Dövlətlər ayrı-seçkiliyə yol vermədən elmi tərəqqini təşviq etmək və onun nəticələrini və məhsullarını hər hansı ayrı-seçkiliyə yol vermədən bütün insanlara yaymaq məqsədilə milli fəaliyyət planı hazırlamaladırlar. Bu cür plan müxtəlif elmi fəaliyyətlərin xaosluq və əlaqələndirilməmiş şəkildə həyata keçirilməməsinə, elmin təbliği, qorunması və yayılması üçün kompleks səylərin bir hissəsi olmasına kömək edəcəkdir. Bu fəaliyyət planına xüsusilə bunlar daxil edilməlidir: elmi tərəqqinin tətbiqi aspektlərinin ayrı-seçkilik olmadan əlçatanlığını asanlaşdırmaqla bağlı tədbirlər (xüsusilə də bu tətbiqi aspektlər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqların təmin edilməsi üçün zəruri olduqda); mövcud dövlətdə kadr və institusional elmi potensialın artırılmasına yönəlik tədbirlər; adekvat dövlət maliyyələşdirməsi, xüsusilə əhalinin tələbatlarına cavab verən tədqiqatların həyata keçirilməsi və elmi təhsilin əlçatanlığına töhfə vermək (xüsusilə də ənənəvi olaraq bu sahədə ayrı-seçkiliklə üzləşən qruplar üçün); elmi tədqiqat mədəniyyətinin təşviqi mexanizmləri, cəmiyyətdə elmə

³² 24 sayılı Ümumi Şərh, paraqraf 66.

ictimai inamın və dəstəyin artırılması, o cümlədən elmi biliklərin formalaşdırılması və istifadəsi ilə bağlı məsələlərin aktiv, məqsədəuyğun və demokratik şəkildə müzakirəsi (o cümlədən elmi dairələrlə cəmiyyət arasında dialoq vasitəsilə); xüsusilə digər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar riskə məruz qaldıqda əhalini yalan, çaşdırıcı və psevdoelmə əsaslanan təcrübələrdən qorumaq mexanizmləri; elmi tədqiqat layihələri ilə bağlı müvafiq etik, hüquqi, elmi və sosial məsələlərin müzakirəsi üçün müstəqil, çoxsahəli və plüralizm prinsiplərinə əsaslanan etika komitələrinin yaradılması və ya təşviqi kimi elm fəaliyyət etikasının təmin edilməsi üzrə tədbirlər; və elmi tədqiqatçıların peşə və maddi şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər.³³

88. Üçüncüsü, iştirakçı-dövlətlər elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalanmaq hüququnun təmin edilməsini səmərəli şəkildə izləməyə imkan verən müvafiq göstəricilər və oriyentirlər, o cümlədən ayrı-ayrı statistik məlumatlar və vaxt çərçivələri müəyyən etməlidirlər.

89. Dördüncüsü, bütün digər hüquqlar kimi, elmi tərəqqi və onun praktik tətbiqində iştirak etmək və nəticələrindən faydalarından hüququ iddia qüvvəsinə malikdir və məhkəmə qaydasında da təmin edilə bilər.³⁴ İştirakçı dövlətlər hüquq pozuntularının qarşısını almaq və bu cür pozuntular baş verərsə, zərərçəkmişlər üçün səmərəli məhkəmə, inzibati və digər hüquqi müdafiə vasitələrini təmin etmək üçün effektiv mexanizmlər və institutlar yaratmalıdırlar (əgər mövcud deyillərsə). Bu hüquq tək-cə dövlətin hərəkətləri ilə deyil, həm də hərəkətsizliyi ilə təhlükə altına düşə və ya pozula bildiyi üçün, hüquqi müdafiə vasitələri hər iki halda effektiv olmalıdır.

³³ Elmi Fəaliyyət və Elmi İşçilərlə (Tədqiqatçılarla) bağlı Tövsiyə, paraqraf 4-6.

³⁴ Bax, İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsi, Paktın ölkədaxili tətbiqi ilə bağlı ümumi şərh № 9 (1998).

